

Lidia Przymuszała
Uniwersytet Opolski, Opole
lprzymuszaala@uni.opole.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-9925-251X>

KLAPAĆ NA PYSZCZYSKU, CZYLI O ŚLĄSKIEJ LEKSYCE I FRAZEOLOGII DOTYCZĄCEJ MÓWIENIA

Słowa kluczowe: Śląsk, frazeologia gwarowa, słownictwo, mówienie
Keywords: Silesia, dialectal phraseology, lexicon, speaking

Mówienie, czyli czynność komunikowania się członków danej wspólnoty za pomocą języka rozumianego jako system znaków dźwiękowych, to jedna z podstawowych, a zarazem chyba najważniejszych umiejętności wyróżniających człowieka spośród innych istot żywych. Nie tylko służy codziennemu porozumiewaniu się, przekazywaniu informacji, ale także umożliwia wymianę poglądów, pozwala oddziaływać na adresata, kształtować jego zachowania i postawy, przekazywać różnorodne uczucia, wyrażać nierzadko złożone emocje.

Bardzo duża liczba zróżnicowanych formalnie i semantycznie jednostek leksykalnych nazywających akt mowy (występujących w różnych odmianach polszczyzny) świadczy o istotnej roli języka i komunikacji w świecie ludzkim¹.

1 Zagadnieniu temu został poświęcony artykuł Anny Pajdzińskiej *Nazwy mówienia w języku polskim* (2006). Z kolei analizę polskiego słownictwa gwarowego dotyczącego artykulacyjno-fonicznej strony mówienia przynosi tekst Jerzego Bartmińskiego *Ludowe słownictwo logopedyczne* (1965: 66–83). W innym artykule – *Etyka słowa a potoczny wzorzec komunikacji* (Bartmiński 2012) – autor zrekonstruował językowy obraz mówienia na bazie leksyki i frazeologii ogólnopolskiej, omawiając w nim m.in. kwestie intencjonalnego aspektu mówienia, prawdziwości i nieprawdziwości

Początkowo zamiarem moim było wieloaspektowe omówienie i prezentacja możliwie kompletnego zbioru śląskich leksemów i związków frazeologicznych dotyczących mówienia², a więc jednostek nazywających zarówno sam akt mowy, jak i tych będących nazwaniami wykonawców wskazanej czynności. Jednakże już na wstępie okazało się, że z uwagi na ogrom zgromadzonego materiału zadanie to znacząco przekracza ramy artykułu, a wyczerpująca analiza wymaga właściwie odrębnej monografii.

Ostatecznie zatem przedmiotem moich rozważań uczyniłam występujące w gwarach śląskich wybrane jednostki leksykalne nazywające sytuację mówienia.

Niniejszy artykuł powstał na podstawie materiału wyekscerpowanego z opublikowanych dotychczas szesnastu tomów *Słownika gwar śląskich* (SGŚ), kartoteki tegoż słownika (której prawnym dysponentem jest PIN – Instytut Śląski w Opolu; dalej KSGŚ), *Słownika gwarowego Śląska Cieszyńskiego* (ŚlCiesz), *Małego słownika gwary Górnego Śląska* (ŚlGŚl) oraz *Słownika frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich* (SFŚl) mojego autorstwa.

W obszarze moich zainteresowań znalazło się zatem 191 jednostek (zarówno gwarowych, jak i znanych polszczyźnie potocznej), których struktura semantyczna zasadza się na komponencie znaczeniowym ‘mówić’. Są to czasowniki mówienia (*gadać, gwarzyć, prawić, rozprawić*), czasowniki użyte przenośnie do oznaczenia danej czynności (*huczeć, żwakać*) oraz związki frazeologiczne nazywające różne akty mówienia (*bączęć/huczeć jak niezdrowa rzyć, mieć niewyparzony pysk*).

W gwarach śląskich funkcjonuje niewiele czasowników o znaczeniu ogólnym ‘przekazywać treści za pomocą określonego języka za pośrednictwem głosu’³. Należą do nich:

bajać (Gierałtowiec koz; Góra św. Anny strzel; Sulków głąb; SGŚ I: 112)⁴; *gadać* (Ochaby ciesz; Pszcz; Marklowice, Odra, Rogów wodz; Żory; Rybnik – Wielopole, Jejkowice ryb; Bieruń – Czarnuchowice tys; Mikołów – Paniowy, Orzesze – Zazdrość mik; Katowice – Janów; Ruda Śląska; Paczyna, Paniówki, Pilchowice gliw; Zabrze; Piekary Śląskie; Tarnowskie Góry – Strzybnica Rybna; Czekanów, Kalety – Jędrysek tar; Kochanowice lub; Budziska, Gamów, Rzuchów rac; Gierałtowiec, Ortowice, Radoszowy koz; Góra św. Anny, Żędowice strzel; Kościeliska, Łomnica ol; Sulków

przekazu, braku nastawienia na kontakt przy komunikacji, treści komunikatu, sprawności językowej, fonetycznego aspektu mowy i wyrazistości artykulacyjnej. Na temat polskiego językowego obrazu mówienia zob. także prace Ewy Paclawskiej (2008, 2009, 2010).

- 2 Postulat pilnego zbadania gwarowych czasowników mówienia wysuwał J. Bartmiński (2009: 28).
- 3 Taką eksplikację znaczenia jednostek nazywających sytuację mówienia przyjmuję za A. Pajdzińską (2006: 116). Por. także definicję Anny Wierzbickiej: „*mówienie* to ‘posługiwanie się wyłącznie słowami przez jednego użytkownika (tzn. bez aktywnego udziału w czynności mówienia drugiego użytkownika języka) dla komunikowania myśli i przeżyć’” (Wierzbicka 1979: 41–48).
- 4 W celu zachowania wartości dokumentacyjnej materiału przy każdej omawianej jednostce podaję informację o jej geografii oraz źródle.

głub; Komorniki, Januszkowice krap; Opole – Szczepanowice, Chrzastowice, Stare Siołkowice op; Kujakowice Górne klucz; Brzeźnica, Ligota Bialska prud; Lubsza, Tarnowiec brzes; Dziadowa Kłoda oleś; SGŚ IX: 175–176); *gadzać* (ibid.: 179); *gwarzyć* (Jabłonków – Milików mist RCzes; ŚlCiesz; Jaworzynka ciesz; Jejkowice ryb; Ruda Śląska; Kalety – Jędrysek tar; Karłowice, Kurznie, Stare Kolnie, Stare Siołkowice op; Niem; Lubsza, Mąkoszyce, Roszkowice brzes; Gola kęp; ok. Międzyborza oleś; SGŚ XI: 119–120; ŚlCiesz: 122); przen. *huczeć* (Herczawa mist RCzes; Górki Wielkie ciesz; Nowa Kuźnia op; SGŚ XII: 118–119); pog. *klepać* (SGŚ XV: 40); wspólne wszystkim odmianom *mówić*, ogólnośląskie *prawić* i *rządzić*, a także *rozprawiać* (Jejkowice ryb; Markłowice wodz; Czekanów tar; Kochanowice lub; Januszkowice krap; Łomnica ol; Opole – Grudzice; KSGŚ); *wykładać* (Zaolzie RCzes; KSGŚ) i przen. *żwakać* (Stare Siołkowice op; Dzierżysławice prud; KSGŚ).

Zdecydowaną większość stanowią jednostki bardziej pojemne semantycznie, mające strukturę o dużo większym stopniu komplikacji. Na podstawie zgromadzonego materiału czasowniki i związki frazeologiczne dotyczące mówienia można uporządkować w kilkanaście grup realizujących różne semantyczne schematy, w których występują następujące elementy znaczenia:

‘mówić bez zastanowienia, byle co’: *chebłać, drzystać, fulać trzy po trzy, rządzić jak klepnięty*;

‘mówić dużo’: *blebłać, fultać, gadać jak najęty, szczekać pyskiem*;

‘mówić szybko’: *drebotać, rzegotać, gonić od niczego ku niczemu*;

‘mówić niewyraźnie’: *faflać, warwasić, bulczeć jak rzyć w mydlinach, mieć ciężką gadkę*;

‘mówić głośno’: *bałuszyć, gardłować*;

‘mówić półgłosem’: *dudorzyć*;

‘mówić zbyt długo’: *bandurzyć, mówić jak fararz*;

‘mówić wolno’: *cedzić*;

‘chrypieć’: *chrapocić, chrapotać*;

‘jąkać się’: *jąktać, sztotrować, zacinać się*;

‘mówić niepoprawnie, przekręcać słowa lub mieszać dwa języki’: *chebłać, haratać, krawaczyć*;

‘mówiąc, być złośliwym, ordynarnym i wulgarnym’: *mieć niewymoreszone/niewyparzone pyszczyisko, mieć plugawy pysk, mieć niewyparzoną gębę/jadaczkę/pysk*;

‘ustnie przekazywać niesprawdzone lub niezgodne z prawdą wiadomości w celu zaszkodzenia komuś; plotkować, obgadywać kogoś’: *klekotać, pytłować, siać klachy*;

‘przeklinać, rzucać obelgi’: *fiksować, kląć jak furman, mieć w pysku jak stary hawierz*;

‘działaniem słownym wyrządzać komuś przykrość’: *dosrać, żgać, nazdać komuś jak świni (do koryta), ugryźć kogoś językiem*;

‘słowami ustawicznie okazywać swoje niezadowolenie; gderać, zrzędzić’: *dudrać, gąźwać, jamrać, mamrać jak niedźwiedź o dziurę*;
 ‘mówić coś nie na serio, dla wywołania uśmiechu; żartować’: *pleść, szpasować, gadać do błazny, gadać na szpas*;
 ‘klócić się’: *jargać się, wadzić się, warwasić się*;
 ‘mówić nieprawdę’: *cyganić, smolić, wichłać, robić z gęby rzyć, bajki opowiadać*;
 ‘milczeć’: *mieć gębę zadrutowaną, ani słówka nie pisknąć*;
 ‘mówić w jakimś języku’: *derdidasować⁵, gadać po ludzku⁶, gadać/rozprawiać/rzędzić po śląsku, mówić po naszymu*.

W swoich rozważaniach zajmę się głównie jednostkami dotyczącymi strony fizycznej czynności mówienia, jak wyrazistość i poprawność artykulacyjna, tempo mówienia czy napięcie głosu. Z uwagi na to, że pewne cechy fizyczne ściśle wiążą się z określonymi treściami komunikatywnymi (i rozdzielenie ich często jest niemożliwe)⁷, omówię także leksemy i frazeologizmy wskazujące na treść, temat wypowiedzi. Poza obszarem badań znalazły się natomiast jednostki odnoszące się do intencjonalności aktu mowy, których jednym z komponentów semantycznych jest wyraźnie określony cel komunikatywny. Przykładowo są to takie jednostki, które nazywają zamierzone wyrządzenie komuś przykrości (*docinać, żgać, dopiec*), rozbawienie kogoś (*gadać do błazny, szpasować*), zniesławienie (*plotkować*), celowe wprowadzenie kogoś w błąd (*klamać, wichłać*)⁸. W przywołanym wcześniej wykazie są to jednostki należące do jedenastu ostatnich grup semantycznych.

Spośród wskazanych powyżej największą grupę tworzą czasowniki i związki frazeologiczne oznaczające werbalny przekaz informacji bezwartościowych, pozbawionych sensu i zwykle nieprawdziwych: *bajukać* (Ruda Śląska; Zabrze; SGŚ I: 120); *bałamucić* (Jaworzynka, Ochaby cies; Tarnowskie Góry – Strzybnica; Odra wódz; Rybnik – Wielopole, Jejkowice ryb; Brzeźnica rac; Dziergowice, Kobylice koz; Kościeliska ol; Stare Siołkowice op; Rzepcze prud; SGŚ I: 130); *blekotać* (Sulków głąb; SGŚ II: 88); *bulczeć* (Karpętna mist RCzes; Kozakowice Górne, Ochaby cies; SGŚ III: 91; ŚlCiesz: 59); *bulkać* (Cisek koz; SGŚ III: 93); *chebłać* (Czekanów tar; Ortowice koz; Ścigów krap; Chrząstowice op; SGŚ IV: 74); *chebłotać* (Góra św. Anny strzel; Kościeliska ol; SGŚ IV: 75); *chadolić* (Tarnowskie Góry – Strzybnica; SGŚ IV: 55); *drzystać* (Karwina RCzes; Brenna, Kozakowice Górne, Ochaby cies; Zabrzeg biel;

5 Żartobliwe określenie mówienia po niemiecku.

6 *Gadać po ludzku* ‘mówić w języku polskim’.

7 Np. takie jednostki leksykalne, jak: *bandurzyć* ‘gadać głupstwa, mówić długo i nudno’; *bredzić* ‘mówić dużo, byle co i od rzeczy, gadać głupstwa, pleść, zmyślać’; *pleść, co komuś ślina na język przyniesie* ‘mówić dużo, byle co, bez zastanowienia, mówić głupstwa’.

8 Ten ostatni aspekt mówienia był już zresztą przedmiotem analiz. Zob. Waszczeniuk 2012: 325–339. Por. także Antas 2000.

Odra wodz; Bełk, Jankowice Rybnickie ryb; Racibórz – Stara Wieś, Nędza, Rzu-
chów, Wojnowice krap; SGŚ VIII: 83; ŚlCiesz: 90; ŚlGŚl: 50); *faflać*
(Suszec pszcz; Marklowice, Odra wodz; Żory; Paczyna gliw; Budziska rac; Grzę-
dzin, Ortowice koz; Januszkowice krap; Twardawa prud; SGŚ IX: 10; ŚlGŚl: 57); *fa-
flotać* (Ruda Śląska; SGŚ IX: 11); *fafrać* (Kobiór pszcz; SGŚ IX: 11; ŚlCiesz: 99); *fafulić*
(ŚlCiesz; SGŚ IX: 11); *fulać* (Zaolzie RCzes; ŚlCiesz; Jaworzynka, Ochaby ciesz;
Pszczyna – Stara Wieś, Kobiór, Suszec pszcz; Odra wodz; Żory; Kuźnia Raciborska
rac; Grzędzin, Kobylce koz; SGŚ IX: 147; ŚlGŚl: 66); *fulić* (Kobiór, Suszec pszcz; SGŚ
IX: 147); *fulnąć* (Kozakowice Górne ciesz; SGŚ IX: 148); *fultać* (Bełk ryb; SGŚ IX:
148); *fultnąć* (Bełk ryb; SGŚ IX: 148); *gaglać* (Przechód nys; SGŚ X: 3); *heczeć*⁹
(Bełk ryb; SGŚ XII: 60); *huczeć* (ŚlCiesz; Ochaby ciesz; SGŚ XII: 119); *kielbasić*
(Dzierży-
sławice prud; SGŚ XIV: 239); *klebiocić* (Żory; Orzesze – Woszczycy mik; SGŚ XV:
29); *klebiotać* (Januszkowice krap; SGŚ XV: 29); *klecić* (Żory; Piekary Śląskie; Łom-
nica, Kościeliska ol; Niem; SGŚ XV: 31); *klepać* (Opole – Gosławice; SGŚ XV: 40);
krawacić (Kujakowice Górne klucz; SGŚ XV: 390); *pierdolić* (Jejkowice ryb; Żory;
Piekary Śląskie – Kozłowa Góra; Kalety – Jędrysek tar; Lisów lub; Budziska, Nędza
rac; Dziergowice koz; Opole – Zakrzów, Stare Siołkowice op; KSGŚ); *pleść* (Ochaby
ciesz; Kobiór pszcz; Żory; Paczyna gliw; Łomnica ol; Kalety – Jędrysek tar; Budziska
rac; Januszkowice, Steblów krap; Chrzastowice op; Kujakowice Górne klucz; Sowin
nys; KSGŚ); *smolić* (Zabrzeg biel; Ruda Śląska; KSGŚ); *warwasić* (Stare Siołkowice
op; KSGŚ); *bączeć/huczeć jak niezdrowa rzyć* (ŚlCiesz; SFŚl: 11); *drzystać/pleść jak nie-
zdrowa dupa* (ŚlCiesz; SFŚl: 134); *drzystać/pleść dwie po trzy / trzy po trzy* (Nawsie,
Trzyniec – Karpętna mist RCzes; Bogumin – Pudłów karw RCzes; Hawierzów – Su-
cha Górna karw RCzes; Ochaby ciesz; Bełk ryb; SFŚl: 134); *fulać piąte przez dziesiąte*
(ŚlCiesz; SFŚl: 142); *fulać trzy po trzy* (Żory; Kuźnia Raciborska rac; SFŚl: 142); *hist.
ktoś gada, ale sam nie wie co* (SFŚl: 143); *gadać jak ipta* (Zabrzeg biel; SFŚl: 143); *gadać
jak niemądry* (Kalety – Jędrysek tar; SFŚl: 143); *gadać/mówić (to), co (komuś) ślina
na język przyniesie* (ŚlCiesz; Nędza rac; SFŚl: 143); *gadać trzy po trzy* (Bełk ryb; SFŚl:
144); *gadać z drogi* (Rybnik – Wielopole; SFŚl: 144; ŚlGŚl: 73); *gęgać jak niezdrowa rzyć*
(Zabrzeg biel; SFŚl: 146); *głupia rzecz się z kogoś sypie, jako z kozy bobki* (Kozakowi-
ce Górne ciesz; SFŚl: 149); *hopka mieć* (SGŚ XII: 99); *huczeć/mówić jak o czerwonej
pończosze* (ŚlCiesz; SFŚl: 158); *klecić trzy po trzy* (Piekary Śląskie; SFŚl: 188); *kletać jak
niezdrowa rzyć* (Rybnik – Wielopole; SFŚl: 188); *ktoś mówi, jakby mu szwab¹⁰ na móz-
gu siedział* (ŚlCiesz; SFŚl: 259); *ktoś mówi, jakby nie miał wszystkich doma* (ŚlCiesz;
SFŚl: 259); *mówić jak doktor/lekarz, a srać jak aptekarz* (ŚlCiesz; SFŚl: 259); *opowia-
dać banialuki* (Bełk ryb; SFŚl: 321); *pleść, co komuś ślina na język przyniesie* (ŚlCiesz;
SFŚl: 330); *pleść jak stara baba w lecie* (ŚlCiesz; SFŚl: 330); *pleść jak Tekla klebetnica*
(ŚlCiesz; SFŚl: 330); *ktoś rządzi, jakby bez prochu strzelał* (ŚlCiesz; SFŚl: 385); *rządzić*

9 Z niem. *hätscheln* 'rozpieszczać'.

10 W gwarach śląskich to 'karaluch'.

jak klepnięty (Grzędzin koz; SFŚl: 385); *rządzić z drogi* (Gierałtowiec koz; SFŚl: 385); *smolić po dwa, po trzy, po cztery* (Zabrzeg biel; SFŚl: 398); *smolić/srać kometami* (Zabrzeg biel; SFŚl: 398); *strzelać bez prochu* (ŚlCiesz; Kalety – Jędrysek tar; SFŚl: 406).

Brak zgodności treści komunikatu z prawdą podkreślają takie frazeologizmy, jak: *gadać komety* (Suszec pszcz; SFŚl: 143); *kidać się żurem* (ŚlGŚl: 100); *opowiadać bajki* (ŚlCiesz; SFŚl: 321). Dodatkowo na powtarzalność, ustawiczność tego typu mówienia wskazują związki: *bulzczeć/huczeć jak zepsuty gramofon* (Hawierzów – Sucha Górna karw RCzes; ŚlCiesz; SFŚ: 25); *mówić furt o czerwonej pończosze* (Zaolzie RCzes; SFŚl: 142); *o czerwonej pończosze ciągiem dookoła* (ŚlCiesz; SFŚl: 312).

Cesze mówienia ‘brak sensu’ towarzyszą niekiedy cechy ‘długo’ i ‘nieciekawie’: pog. *bajać* (Karwina RCzes; Cierlicko, Stonawa karw RCzes; Zabrzeg biel; ŚlCiesz; Żory; Tarnowskie Góry – Strzybnica; Odra wodz; Bełk ryb; Sulków głąb; Stare Siołkowice op; SGŚ I: 112); *bandurzyć* (ibid.: 137); *głędzić* (Suszec pszcz; Odra, Rogów wodz; Gaszowice ryb; Bieruń – Czarnuchowice tys; Pilchowice gliw; Piekary Śląskie; Rzuchów rac; Radoszowy koz; Brzeźnica prud; SGŚ X: 98); ‘dużo’: *bredzić* (Jankowice Rybnickie ryb; Opole – Szczepanowice; SGŚ III: 5) bądź ‘niewyraźnie’: *mówić jak we wrzodzie*¹¹ (Ustron ciesz; SFŚl: 259). Informację o przyczynach tego stanu rzeczy przynosi frazeologizm *bałamutka się kogoś dzierży* (Łomna Górna mist RCzes; SFŚl: 11), który oprócz znaczenia ‘opowiadać głupstwa, mówić bez sensu’ konotuje także treść ‘pod wpływem gorączki’ lub ‘z powodu spożycia alkoholu’.

W strukturę semantyczną wszystkich omówionych jednostek wpisana jest negatywna ocena wartości przekazywanej informacji, zazwyczaj z powodu jej nonsensowności, nieistotności, niezgodności z rzeczywistością czy nieprawdopodobieństwa. Krytyce podlega nie tylko przekazywanie informacji bezwartościowych i brak atrakcyjności tematu, ale także mówienie pobieżne, niedokładne (*pleść piąte przez dziesiąte* – Karwina RCzes; ŚlCiesz; SFŚl: 330); mówienie nie na temat (*babczyć* – Piekary Śląskie; Tarnowskie Góry; Żędowice strzel; Biestrzynnik, Stare Budkowice op; Chocianowice, Komorzno klucz; Dziadowa Kłoda oleś; SGŚ I: 86) lub o rzeczach nieistotnych, błahych (*bzdurzyć* – Jejkowice ryb; Orzesze – Woszczyce mik; Kalety – Jędrysek tar; Góra św. Anny strzel; Chrzastowice op; Kujakowice Górne klucz; Kościeliska ol; SGŚ III: 154); mówienie niepotrzebne, często bez zastanowienia i kontroli (*chlapnąć* – ŚlCiesz: 66; *chlasnąć* – Ochaby ciesz; SGŚ IV: 85).

Grupę równie licznie reprezentowaną co poprzednia stanowią leksemy i frazeologizmy o znaczeniu ‘mówić dużo’. Należą do niej takie jednostki leksykalne, jak: pej. *beblać* (Tarnowskie Góry – Pniowiec; Nakło op; SGŚ I: 175); *chechłać* (Błażejowice koz; Gostomia prud; SGŚ IV: 75); *drebotać* (Kościeliska ol; SGŚ VIII: 28);

11 Cieszyńskie *wrząd* oznacza ‘padaczkę, epilepsję’. Objawami choroby są m.in. zaburzenia mowy. To tłumaczy, dlaczego związek ten oprócz prymarnego znaczenia ‘mówić bez sensu’ posiada dodatkowy sens ‘mówić niewyraźnie, niezrozumiale’.

*fachluwać*¹² (Dzierżysławice koz; SGŚ IX: 7); *fultać* (ibid.: 148); *grądać* (Biedrzychowice, Dzierżysławice prud; SGŚ XI: 36); *jechać* (Ochaby cies; SGŚ XIII: 136); *klebiocić* (Rzuchów rac; Dzierżysławice prud; SGŚ XV: 29); *klecić* (Paczyna gliw; SGŚ XV: 31); *klepać* (Czekanów tar; Brzeźnica prud; SGŚ XV: 40); *kłapać* (Żory; SGŚ XV: 88); *paplać* (Piekary Śląskie; KSGŚ); *pleść* (Zielina krap; KSGŚ); *pytlować* (Pilchowice gliw; Kościeliska ol; KSGŚ); *rozprawiać* (Piekary Śląskie; Paczyna gliw; Żędowice strzel; Nakło op; Dzierżysławice prud; KSGŚ); *rzegotać* (Dzierżysławice koz; Opole – Grudzi-ce; Śmierz prud; KSGŚ); *trzepotać* (Dzierżysławice prud; KSGŚ); *turczeć* (Dzierżysławice koz; KSGŚ); hist. *tyrzczeć* (ŚlCiesz; KSGŚ); *żwakać* (Łomnica ol; Dzierżysławice prud; KSGŚ); *gadać bez końca* (Kobylice koz; SFŚl: 143); *gadać jak najęty* (Bełk ryb; Grzędzin koz; SFŚl: 143); *gęba jedzie (komuś)* (ŚlCiesz; SFŚl: 145); *idzie komuś gęba jako cierka*¹³ (Karpętna mist RCzes; SFŚl: 159).

Jest to grupa bardzo niejednorodna znaczeniowo, a należące do niej jednostki cechuje znaczny stopień komplikacji semantycznej. Oprócz podstawowego znaczenia ‘mówić dużo’ w ich strukturze pojawiają się kombinacje cech, jak:

‘mówić dużo i bez sensu’: *bajdurzyć* (Puńców cies; Orzesze – Woszcyce mik; Zabrze; Piekary Śląskie – Kozłowa Góra; Kalety – Jędrysek tar; Kochanowice lub; Odra wodz; Bełk ryb; Łomnica ol; Kujakowice Górne klucz; SGŚ I: 114); *bredzić* (Jankowice Rybnickie ryb; Opole – Szczepanowice; SGŚ III: 5); *fazolić*¹⁴ (Pszczyna – Stara Wieś, Kobiór pszcz; Zabrzeg biel; Markłowice wodz; Żory; Rybnik – Wielopole, Bełk, Jejkowice ryb; Mikołów – Śmiłowice, Orzesze – Woszcyce mik; Ruda Śląska; Paczyna, Paniówki, Pilchowice gliw; Zabrze; Piekary Śląskie; Czekanów, Kalety – Jędrysek tar; Kochanowice, Lisów, Sadów lub; Budziska, Nędza rac; Cisek, Gierałtowice, Grzędzin koz; Żędowice strzel; Łomnica ol; Januszkowice krap; Opole – Szczepanowice; Nakło, Złotniki op; Kujakowice Górne, Lasowice Wielkie klucz; Dzierżysławice, Otoki prud; Sowin nys; SGŚ IX: 52); *fazolić po dwa po trzy / trzy po trzy* (Zabrzeg biel; Markłowice wodz; SFŚl: 141); *klepać* (Piekary Śląskie – Kozłowa Góra; Kalety – Jędrysek tar; Kochanowice lub; Żędowice strzel; Gierałtowice koz; SGŚ XV: 40); *plecić* (Bełk ryb; KSGŚ); *paplać* (Łomnica ol; KSGŚ);

‘mówić dużo i bez końca’: *chebłać* (Kalety – Jędrysek tar; Gierałtowice, Grzędzin koz; Góra św. Anny strzel; Dębska Kuźnia op; Pogórze, Prężyna prud; Rzymkowice, Sowin nys; SGŚ IV: 74);

‘mówić dużo i niepotrzebnie’: *dedłać* (Januszkowice krap; SGŚ VII: 10); *fyrtać* (ŚlCiesz; Żory; SGŚ IX: 170); *szczeakać pyskiem* (Żędowice strzel; Złotniki op; SFŚl: 409); *trzaskać pyskiem* (Wojnowice rac; Łomnica ol; SFŚl: 420);

12 Z niem. *fächeln* ‘wachlować’.

13 *Cierka* ‘drewniane narzędzie do obróbki lnu’.

14 Z niem. *faseln* ‘pleść trzy po trzy’.

‘mówić dużo, niepotrzebnie i bez sensu’: *chlastać językiem/ozorem* (ŚlCiesz; Paniów-ki gliw; Strzebiń lub; SFŚl: 53); *drebać* (Chrzastowice op; SGŚ VIII: 28); ‘mówić dużo i bezładnie’: *bulkać* (ŚlGŚl: 23).

Wiele jednostek wskazuje też na nadmiar wypowiedzianych słów. Komponent semantyczny ‘mówić zbyt, przesadnie dużo’ zawierają znaczenia takich leksemów i frazeologizmów, jak: *chebłotać* (Chrzastowice op; Sowin nys; SGŚ IV: 75); *faflać* (Kobiór pszcz; Żory; Rybnik – Wielopole; Ruda Śląska; Zabrze; Kalety – Jędrysek tar; Koszęcin, Sady lub; Wojnowice rac; Łęczce koz; Żędowice strzel; Kórnica krap; Biedrzychowice prud; SGŚ IX: 10; ŚlCiesz: 99; ŚlGŚl: 57); *drzężdżeć* (Karwina RCzes; Ochaby ciesz; SGŚ VIII: 79; ŚlCiesz: 91); *fulać* (ŚlGŚl: 66); *gadać/mówić/powiadać za troje* (Kujakowice Górne klucz; SFŚl: 144); *gadać za dwoje / za dwóch* (Kujakowice Górne klucz; SFŚl: 144); *klapaczka komuś jedzie* (ŚlCiesz: 148); *klapać jak nakręcony* (Nędza rac; SFŚl: 188); *klepać gębą/pyskiem* (Góra św. Anny strzel; Sulków głub; SFŚl: 188); ‘mówić przesadnie dużo i bezustannie’: *gęba komuś nie ustaje* (SFŚl: 145); *gęba się komuś nie zawiera* (Ustroń ciesz; Rogów wodz; SFŚl: 145); *mieć otwarty pysk* (Nędza rac; SFŚl: 232); *mleć jak na ograbczaku*¹⁵ (ŚlCiesz; SFŚl: 257); *mleć jak na powieterniaku*¹⁶ (ŚlCiesz; SFŚl: 257); *mleć językiem* (Żędowice strzel; SFŚl: 257); *mleć językiem jak młyńskie koło* (ŚlCiesz; SFŚl: 257); *mleć językiem jak na młynku* (Hawierzów – Sucha Górna karw RCzes; SFŚl: 257); *mleć na pysku* (ŚlCiesz; SFŚl: 257); *mleć pyskiem* (ŚlGŚl: 153).

Brak kontroli nad czynnością mówienia wyrażają także jednostki, w których strukturze znaczeniowej dodatkowo wyeksponowana zostaje taka cecha czynności, jak: ‘mówić szybko’: *rzegotać* (Januszkowice krap; KSGŚ); *żwakać* (Opole – Zakrzów; KSGŚ); *klapać/klapać pyskiem* (Januszkowice krap; SFŚl: 188); *narepkocić czegoś na łbie* (Puńców ciesz; SFŚl: 287); *rzegotać jak przekupki na targu* (ŚlCiesz; SFŚl: 385); *rzegotać jak żaba w kawiorze* (ŚlCiesz; SFŚl: 385).

Towarzyszą jej zwykle inne cechy, jak ‘brak zastanowienia’ (*paplać* – Ochaby ciesz; KSGŚ); *klapać/klepać na gębie / na pyszczysku* – ŚlCiesz: 148, 149), ‘beztreściwość’ (*gęba komuś idzie jak kołowrotek* – ŚlCiesz; SFŚl: 145; *gęba komuś jedzie (jak kołowrotek / na kołowrotku)* – Hawierzów – Sucha Górna RCzes; Łomna Dolna mist RCzes; Kozakowice Górne ciesz; ŚlCiesz; SFŚl: 145; ŚlCiesz: 122; *gęba komuś jedzie jak (szlifierzowi) tragacz* – ŚlCiesz; SFŚl: 145; ŚlCiesz: 122) czy ‘brak umiejętności docho- wania tajemnicy’ (*mieć niewyparzony pysk* – Koszęcin lub; SFŚl: 229; ŚlGŚl: 148, 166).

Wspomniany wcześniej brak kontroli nad czynnością mówienia, znajdujący wy- raz w szybkim tempie mowy i wynikający najczęściej z faktu, iż ktoś mówi dużo, bardzo często odbija się na wyrazistości artykulacyjnej. Negatywną ocenę czynno- ści, dokonaną ze względu na jakość aktu mówienia, zawierają jednostki o seman-

¹⁵ *Ograbczak* ‘duży kosz na sieczkę’.

¹⁶ *Powieterniak* ‘wiatrak, młyn wietrzny’.

tycznej strukturze ‘mówić niewyraźnie i niezrozumiale’. Są to: *bagotać* (Januszkowice krap; SGŚ I: 110); *bajukać* (Piekary Śląskie; SGŚ I: 120); *bełkocić* (Stanica gliw; Rydułtowy wodz; Racibórz, Roszków, Wojnowice rac; SGŚ II: 14); *bełkotać* (Zabrzeg biel; Bieruń tys; Ochaby, Puńców ciesz; Orzesze – Woszczyce mik; Tarnowskie Góry – Pniowiec; Kalety – Jędrysek tar; Piekary Śląskie; Rogów, Rydułtowy wodz; Jejkowice ryb; Dziergowice koz; Op; Nakło op; Bogacica klucz; Sowin nys; SGŚ I: 14); *beblać* (Racibórz – Brzezie; SGŚ I: 175); *blekotać* (SGŚ II: 88); *bulzczeć* (Zaolzie RCzes; ŚlCiesz; SGŚ III: 91; ŚlCiesz: 59); *bulkać* (ŚlGŚl: 23); *drebotać* (Kościeliska ol; SGŚ VIII: 28); *faflać* (Zabrzeg biel; SGŚ IX: 10; ŚlGŚl: 57); *gęgłać* (Jaworzynka ciesz; SGŚ X: 69); *gęgnotać* (Ortowice koz; Góra św. Anny strzel; SGŚ X: 69); *glamać* (Pruchna ciesz; SGŚ X: 93); *krawaczyć* (Ortowice koz; Łomnica ol; Stare Siołkowice op; SGŚ XV: 390); *krawakać* (Kościeliska ol; SGŚ XV: 391); *mamlać* (Orzesze – Woszczyce mik; KSGŚ); *mantolić* (Rzepce prud; KSGŚ); *warwasić* (Łomnica ol; KSGŚ); *bulzczeć jak rzyć w mydlinach* (ŚlCiesz; SFŚl: 25); *bulzczeć jak rzyć we wodzie* (ŚlCiesz; SFŚl: 25); *bulzczeć jak świnia w pomyjach* (ŚlCiesz; SFŚl: 25); *bulzczeć jak złe piwo w brzuchu* (Hawierzów – Sucha Górna RCzes; SFŚl: 25); *bulczy, jakby do wody pierdział* (ŚlCiesz; SFŚl: 25); *ktoś gangle/mówi, jakby miał gałuszki w karku* (ŚlCiesz; SFŚl: 145); *mieć ciężką gadkę* (Januszkowice krap; SFŚl: 211).

Czasami brak wyrazistości i niezrozumienie mowy wynika z natężenia głosu. Znaczenie ‘mówić cicho’ przynoszą jednostki: *mamrać (sobie) pod nosem* (Zaolzie RCzes; Piekary Śląskie; Kalety – Jędrysek tar; Januszkowice krap; SFŚl: 206; ŚlCiesz: 185); *mrać/mruczeć pod nosem* (Zaolzie RCzes; Kalety – Jędrysek tar; SFŚl: 260); *bązczeć/bąkać (coś) pod nosem* (ŚlCiesz; Ochaby ciesz; Zabrze; Rybnik; Nakło op; SFŚl: 11); *mamrać* (Ochaby ciesz; Jejkowice ryb; Ruda Śląska; Piekary Śląskie; Paczyna gliw; Lisów lub; Kalety – Jędrysek tar; Grzędzin, Kobylice koz; Opole – Grudzice, Chrzastowice op; KSGŚ); *mamrotać*¹⁷ (Łomnica ol; KSGŚ); *mamrzyć* (Zaolzie RCzes; KSGŚ); zaś na siłę głosu wskazuje frazeologizm *ktoś mówi, jakby głodny srał*, czyli ‘ktoś mówi słabym głosem’ (ŚlCiesz; SFŚl: 259).

Wśród jednostek informujących o stopniu poprawności realizacji fonicznej wypowiedzi są i takie, które wskazują na wadę wymowy, jaką jest jąkanie się: *bełkotać* (ok. Katowic; Góra św. Anny strzel; SGŚ II: 14); *chękać* (Stara Jamka nys; SGŚ IV: 79); hist. *gwatrać* (SGŚ XI: 120); hist. *gwatrzyć* (ibid.); *jąkać się* (Ochaby ciesz; Suszec pszcz; Jastrzębie-Zdrój; Marklowice, Odra, Rogów wodz; Żory; Rybnik – Wielopole, Bełk ryb; Mikołów – Śmiłowice, Orzesze – Woszczyce, Orzesze – Zazdrość mik; Paczyna gliw; Piekary Śląskie; Czekanów, Kalety – Jędrysek tar; Kochanowice lub; Budziska, Gamów, Roszków, Rzuchów rac; Grzędzin, Kobylice, Radoszowy koz; Zalesie Śląskie, Żędowice strzel; Opole – Gosławice, Chrzastowice, Nakło, Nowa Kuźnia op; Kujakowice Górne, Lasowice Wielkie klucz; Biała prud; Przechód, Stara Jamka nys; Dziadowa Kłoda oleś; SGŚ XIII: 133); *jąktać* (Gamów rac; Gierałtowice,

17 Zawiera także komponent ‘mówić bez sensu’.

Kózki koz; SGŚ XIII: 134); *jękotać* (Ortowice koz; SGŚ XIII: 187); *sztotrować*¹⁸ (Rybnik – Wielopole; Januszkowice krap; Opole – Grudzice; Stare Siołkowice; Sowin nys; KSGŚ); *zacinać się* (Bełk ryb; KSGŚ). O kimś, kto się jąka, mówi niewyraźnie, ma trudności z mówieniem (z różnych przyczyn – z powodu zmieszania, zaskoczenia, strachu czy nadmiaru alkoholu) mówi się, że *język mu się szmatle* (Karwina RCzes; ŚlCiesz; SFŚl: 184) lub *język mu skołczał* (ŚlCiesz; SFŚl: 184).

Stronę artykulacyjno-foniczną mówienia charakteryzują także inne jednostki leksykalne. Z parametrów fizycznych głosu wyeksponowane jest, podlegające gradacji, jego natężenie: *dudorzyć* (ŚlCiesz: 92) ‘mówić półgłosem’; *bałuszyć* (Brenna, Kozakowice Górne, Puńców ciesz; Zabrzeg biel; SGŚ I: 133); *gardłować*¹⁹ (SGŚ X: 26), znaczące ‘mówić głośno i hałaśliwie’. Wysokość, brzmienie, ton głosu podkreślają leksemy: *jaszczeń* (Zaolzie RCzes; Zabrzeg biel; Żory; Orzesze – Woszczyce mik; SGŚ XIII: 124; ŚlGŚl: 91), *jazgotać* (ŚlCiesz; SGŚ XIII: 131), czyli ‘mówić piskliwie, skrzekliwie i głośno’, oraz *chrapić*, *chrapieć* (Dobracice mist RCzes; Sobieszowice Górne mist RCzes; Datynie Dolne karw RCzes; Żuków Górny karw RCzes; Ochaby, Puńców ciesz; Mikołów – Borowa Wieś, Paczyna gliw, Milice koz; Broniec ol; SGŚ IV: 158; ŚlCiesz: 68); *chrapocić* (Opole – Szczepanowice; SGŚ IV: 189); *chrapocić* (Knieja ol; SGŚ IV: 159); *chrapotać* (Sowin nys; SGŚ IV: 160); *chrypić* (Pilchowice gliw; SGŚ IV: 169); *chrypieć* (Nowy Bogumin – Szonychel karw RCzes; Rogów wodz; Chełm Śląski tys; Hanusek tar; Stare Budkowice op; Dąbrowa nam; SGŚ IV: 169) o znaczeniu ‘mówić ochrypłym głosem’.

O tempie mowy informują jednostki *drebotać* (Kościeliska ol; SGŚ VIII: 28); *gonić od niczego ku niczemu* (Nierodzim ciesz; SFŚl: 152) o znaczeniu ‘mówić szybko’²⁰ oraz antonimiczny względem nich leksem *cedzić* (Nowa Kuźnia op; SGŚ IV: 25) ‘mówić wolno, z ociąganiem’, także ‘mówić niechętnie’. Niektóre, jak *rozprawiać* (Gierałtowice koz; KSGŚ) czy *bandurzyć* (SGŚ I: 137) ‘mówić długo’, wnoszą charakterystykę czasu trwania wypowiedzi i ocenę jej atrakcyjności – *mówić jak fararz* to ‘mówić zbyt długo moralizatorskim tonem’ (ŚlCiesz; SFŚl: 259). Jeszcze inne wskazują na przyczyny określonego sposobu mówienia, np. *dudłać* (Wojnowice rac; SGŚ) ‘mówić po pijanemu’.

Zgromadzony materiał pokazał, że mówienie jest w gwarach śląskich czynnością językowo wyróżnioną. Świadczy o tym pokaźna liczba zebranych jednostek.

18 Z niem. *stotern* ‘jąkać się’.

19 Także ‘mówić dużo’.

20 Większość leksemów i frazeologizmów o tym znaczeniu omówiona została w grupie jednostek o nadrzędnym komponencie semantycznym ‘mówić dużo’ oraz ‘mówić niewyraźnie’.

Wskazują one na to, że w ludowej świadomości ważne jest, co i w jaki sposób się mówi. Na plan pierwszy wysuwają się te cechy mówienia, które dotyczą nonsensowności, nieprawdziwości, nieistotności przekazywanych treści oraz niepotrzebnego nadmiaru mowy. Jednostki o ogólnym znaczeniu 'mówić bez sensu' oraz 'mówić dużo' tworzą szczególnie rozbudowane, bo liczące po kilkadziesiąt leksemów i frazeologizmów ciągi synonimiczno-tautonomiczne²¹.

W języku wyeksponowane zostały również te aspekty mówienia, które wiążą się z jakością i zrozumiałością wypowiedzi, a zatem – z punktu widzenia odbiorcy – bezpośrednio wpływają na skuteczność procesu komunikacji. Jak pisał Robert Kwaśnica:

Język jest jednym z najbardziej prozaicznych elementów ludzkiej egzystencji. Jest on dla nas czymś tak naturalnym, codziennym i koniecznym jak powietrze. Wprawdzie jest on bezustannie obecny w naszym życiu, ale jego obecność odczuwamy i uświadamiamy sobie najczęściej dopiero wtedy, gdy pojawiają się w nim jakieś zakłócenia, np. wówczas, gdy natrafiamy na trudności, chcąc wypowiedzieć jakąś myśl, lub wtedy, gdy mamy kłopot ze zrozumieniem innych ludzi (Kwaśnica 1991: 34).

Potwierdzenie tego spostrzeżenia przynosi materiał gwarowy, w którym jednoznacznie negatywnej ocenie podlegają wyraźnie eksponowane w języku niedostatki artykulacyjne oraz wady wymowy²².

Analizowane w artykule jednostki leksykalne o wspólnym komponentie 'mówić' to zbiór wewnętrznie niejednorodny i bardzo zróżnicowany znaczeniowo, w którym współtworzące go leksemy i związki frazeologiczne charakteryzują się znacznym stopniem komplikacji struktury semantycznej. Oprócz ogólnego znaczenia 'przekazywać treści za pomocą określonego języka za pośrednictwem głosu' przynoszą one dodatkowe informacje o zawartości treściowej komunikatu ('mówić bez sensu', 'mówić nieciekawie', 'mówić nie na temat'), o fizycznych właściwościach mowy (jak napięcie, wysokość, ton głosu, tempo mówienia), czasami stanowią charakterystykę samego wykonawcy czynności (np. frazeologizm *mieć niewyparzony pysk* wskazuje na właściwość agensa, jaką jest gadatliwość i brak umiejętności dochowania tajemnicy). Innym razem informują o przyczynach określonego sposobu mówienia ('pod wpływem gorączki', 'z powodu spożycia alkoholu') lub o czasie trwania wypowiedzi ('mówić długo').

Złożoność struktury semantycznej jednostek sprawia, że zakwalifikowanie ich do konkretnej grupy znaczeniowej nie jest łatwe, a zaproponowany przeze mnie na wstępie podział ma charakter umowny. Kłopot z jednoznacznym przyporządkowa-

21 Ciąg synonimiczno-tautonomiczny o znaczeniu 'mówić bez sensu' liczy 73 jednostki, zaś ciąg 'mówić dużo' 70 jednostek.

22 Według Jerzego Bartmińskiego najwięcej gwarowych określeń ma mowa niewyraźna (w zgromadzonym przez autora materiale to 68 leksemów), a w dalszej kolejności: mowa głośna (57), wielomówność (48), mowa niezrozumiała (29), prędką (28) i inne. Zob. Bartmiński 1965: 77.

niem danej jednostki leksykalnej do określonej grupy wiąże się przede wszystkim z trudnościami w ustaleniu hierarchii komponentów znaczeniowych jednostek. Przykładowo, wątpliwości wzbudza struktura semantyczna frazeologizmów *gęba komuś jedzie (jak kołowrotek / na kołowrotku)*, *gęba komuś jedzie jak (szlifierzowi) tragacz*, w której porządek składników może być dwojaki: ‘ktoś mówi dużo, szybko i beztreściwie’ lub też ‘ktoś mówi szybko, dużo i beztreściwie’. Podobnie w związkach frazeologicznych *bączęć/bąkać (coś) pod nosem*, *mamrać (sobie) pod nosem* i *mrać/mruczeć pod nosem*. Który z elementów znaczenia uznać należy za nadrzędny: ‘mówić cicho’ czy ‘mówić niewyraźnie’? Tego typu jednostek o trudnej do ustalenia hierarchii komponentów znaczeniowych jest w zgromadzonym materiale sporo.

Interesująca jest również kwestia źródeł omawianych jednostek leksykalnych. Znaczenie wielu z nich motywowane jest czasownikami onomatopiecznymi, które nazywają różne dźwięki występujące w przyrodzie i otoczeniu człowieka. Metaforyzacji ulegają głównie określenia wrażeń słuchowych oraz głosy wydawane przez zwierzęta. Widać to na przykładzie wyrazów *bulczeć* oraz *bulkać*, których znaczenie podstawowe to ‘wrzeć, przelewać się’, zaś wtórne ‘mówić niewyraźnie, niezrozumiale’, także ‘mówić bez sensu’. Podobnie leksem *fyrtać* obok znaczenia ‘mieszać mątwką; roztrzepywać’ ma także treść ‘mówić dużo i bez potrzeby’. Zawarty w wyrazie rdzeń *fyr-*, naśladujący charakterystyczny odgłos wprawianego w ruch obrotowy przedmiotu lub urządzenia, obecny jest także w innych wyrazach, jak np.: *fyrkać* ‘obrać się, kręcić się wokół własnej osi’, *fyrłać* ‘obrać kołowrotkiem’, *fyrłak*, *fyr-taczka* i *fyrtałka* ‘rodzaj zabawki dziecięcej’, *fyrtuła* ‘mątwka’, ale także ‘ktoś, kto mówi dużo i niepotrzebnie’.

Czynność mówienia została też wtórnie oznaczona przez czasowniki prymarnie odnoszące się do wydawania dźwięków przez zwierzęta. Są to *szczekać* ‘o psie’, *rzegotać* ‘o żabie’, *gęgać* ‘o gęsi’.

Komponent ‘produkować dźwięki’ zawarty jest także w strukturze semantycznej czasownika *drzężdzieć* o znaczeniu ‘chrzęścić, zgrzytać’ oraz wtórnym ‘mówić bez przerwy’.

Dźwiękonaśladowczość jako sposób tworzenia nazw czynności mówienia widoczna jest również w leksemach (i frazeologizmach, w których skład dany wyraz wchodzi) będących określeniami mowy niewyraźnej, niezrozumiałej oraz szybkiej: *bagotać*, *bleblać*, *blekotać*, *bulczeć*, *faflać*, *gęgłać*, *gęgnotać*, *mamrać*, *mamrotać*, *mamrzyć*. Geminacja głosek *faf-*²³, *gęg-*, *mam-* pełni w nich funkcję wzmacniającą efekt akustyczny (Bartmiński 1965: 79).

W niektórych frazeologizmach nazywających mówienie pozbawione sensu, jak np. *ktoś mówi, jakby mu szwab na mózgu siedział*; *ktoś mówi, jakby nie miał*

23 Rdzeń bardzo produktywny. Obecny w takich wyrazach, jak: *fafla*, *faflak*, *faflała*, *faflotać*, *faflować*, *faflowanie*, *fafrać*, *fafrak*, *fafulić*, *fafuła*.

wszystkich doma czy rządzić jak klepnięty, widoczny jest natomiast wyraźny związek przywołanych jednostek z innymi frazeologizmami, które przynoszą charakterystykę agensa i znaczą 'być niespełna rozumu'. Są to: *mieć szwaba na mózgu, nie mieć wszystkich doma, być klepniętym w mózg*. Zależność tę doskonale obrazuje znane cieszyńskie przysłowie: „Poznać po mowie, co u kogo w głowie” (Ondrusz 1960: 170).

Zauważyć należy, że dla nazwania czynności mówienia równolegle wykorzystywana jest nominacja bezpośrednia i pośrednia – przy czym ten ostatni typ nominacji dominuje z reguły wśród omówionych powyżej czasowników onomatopeicznych, odnoszących się prymarnie do sytuacji wytwarzania różnych dźwięków w otoczeniu człowieka, zaś wtórnie przeniesionych na zasadzie relacji podobieństwa na sytuację mówienia²⁴.

Na zakończenie zwrócić też należy uwagę na niezwykle ekspresywny charakter omawianej grupy jednostek leksykalnych. Przede wszystkim są to jednostki o silnym negatywnym nacechowaniu emocjonalnym. Ekspresję tę potęgują różne czynniki, jak np. przeniesienie na sytuację mówienia określeń prymarnie dotyczących świata zwierząt oraz związanych z nimi skojarzeń²⁵. Przypisywanie zwierzętom cech ujemnych sprawia, że frazeologizmy z komponentem animalistycznym²⁶ wnoszą jednoznacznie ujemne wartościowanie i służą krytyce niepożądanych sposobów mówienia: *klapać/klapać pyskiem, gęba się komuś nie zawiera, gęgać jak niezdrowa rzyć, rzegotać jak żaba w kawiorze, szczekać pyskiem*.

Negatywnemu wartościowaniu służą także leksemy będące prymarnie nazwaniami czynności fizjologicznych. Przykładem może być wyraz *drzystać* (obecny także we frazeologizmach: *drzystać/pleść dwie po trzy / trzy po trzy, drzystać/pleść jak niezdrowa dupa*) o podstawowym znaczeniu 'oddawać kał, zwłaszcza rzadki', również 'wypuszczać gazy', zaś wtórnie znaczący 'mówić bez sensu'. Podobnie słowo *srać* w związku frazeologicznym *srać kometa*.

Należy również zauważyć, że w zgromadzonym materiale znalazły się zaledwie trzy jednostki, które przynoszą pozytywną ocenę aktu mowy. Są to: *dobrze gadać* 'mówić kwiecicie, z sensem' (Paczyna gliw; SFŚl: 118); *gadać do rzeczy* 'mówić mądrze, z sensem' (Orzesze – Woszczycze mik; SFŚl: 143); *ktoś mówi, jakby z książki*

24 A oto kilka przykładów czasowników innych niż onomatopeiczne, poprzez które dokonuje się nominacja pośrednia: *babczyć* prymarnie 'bawić dzieci', wtórne 'opowiadać bzdury, mówić nie na temat'; *cedzić* prymarnie 'przelewać, przesączać płyn przez sito lub płótno, aby go oczyścić', wtórne 'mówić wolno, z ociąganiem, niechętnie'; *fachlować* prymarnie 'oczyszczać ziarna z plew przy pomocy wialni', wtórne 'dużo mówić'; *gwatrać* prymarnie 'grzebać w czymś', wtórne 'jąkać się'; *huczeć* prymarnie 'wydawać głośne przeciągłe dźwięki o niskich tonach', wtórne 'mówić, gadać, gwarzyć', także 'mówić bez sensu'.

25 Będą to również omówione wcześniej określenia onomatopeiczne.

26 Komponentem tym może być nazwa zwierzęcia (*koza, gęś, szwab, świnia, żaba*), części jego ciała (*pysk*) bądź wyraz nazywający zachowania właściwe danemu zwierzęciu (*gęgać, szczekać, rzegotać*).

czytał ‘ktoś mówi, wysławia się płynnie’ (ŚlCiesz; SFŚl: 259). Liczba ta pokazuje, że w świadomości językowej społeczności wiejskiej rejestrowane jest przede wszystkim to, co odbiega od powszechnie przyjętej normy, a nie to, co jest z normą zgodne²⁷. W tym wypadku językowo wyróżnione zostały te aspekty mówienia, które zaburzają skuteczność procesu komunikacji.

Skróty

hist. – historyczny; niem. – niemiecki; ok. – okolice; pej. – pejoratywny; pog. – pogardliwy; przen. – przenośnie

Skróty powiatów i subregionów Śląska

biel – bielski; brzes – brzeski; ciesz – cieszyński; gliw – gliwicki; głub – głubczycki; karw – karwiński; kęp – kępiński; klucz – kluczborski; koz – kędzierzyńsko-kozielski; krap – krapkowicki; lub – lubliniecki; mik – mikołowski; mist – mistecki; nam – namysłowski; Niem – Niemodlińskie; nys – nyski; ol – oleski; oleś – oleśnicki; op – opolski; Op – Opolskie; prud – prudnicki; pszcz – pszczyński; Pszcz – Pszczyńskie; rac – raciborski; RCzes – Republika Czeska; ryb – rybnicki; strzel – strzelecki; ŚlCiesz – Śląsk Cieszyński; tar – tarnogórski; tys – tyski; wodz – wodzisławski

Literatura

- ANTAS J., 2000, *O kłamstwie i kłamaniu. Studium semantyczno-pragmatyczne*, Kraków.
- BARTMIŃSKI J., 1965, *Ludowe słownictwo logopedyczne*, „Logopedia” 6, s. 66–83.
- BARTMIŃSKI J., 2009, *Językowe sposoby porządkowania świata*, [w:] idem, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin, s. 22–31.
- BARTMIŃSKI J., 2012, *Etyka słowa a potoczny wzorzec komunikacji*, [w:] A. Markowski, R. Pawelec (red.), *Oblicza polszczyzny*, Warszawa, s. 32–48.
- KSGŚ: *Kartoteka Słownika gwar śląskich* w Państwowym Instytucie Naukowym – Instytucie Śląskim w Opolu.
- KWAŚNICA R., 1991, *Rzeczywistość jako sens bytu. Teza o językowym tworzeniu rzeczywistości*, [w:] J. Anusiewicz, J. Bartmiński (red.), *Podstawowe pojęcia i problemy*, „Język a Kultura”, t. 1, Wrocław, s. 31–60.
- ONDRUSZ J., 1960, *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. XV, cz. 2, Wrocław.

27 Jest to typowe dla społeczności wiejskiej, w której szczególnej kontroli podlega to wszystko, co jest sprzeczne z przyjętym przez nią kodeksem zachowań, norm i wartości. Toteż językowej krytyce, naganie czy wymianiu poddana zostaje każda odmienność. Potwierdzenie tego spostrzeżenia przynoszą także analizy innych gwarowych pól leksykalno-semantycznych, np. dotyczących brudu, pracy, picia alkoholu. Zob. Przymuszała 2011: 155–176; 2012: 269–286; 2015: 245–260.

- PACŁAWSKA E., 2008, *Językowy obraz mówienia – aspekt foniczno-artykulacyjny*, [w:] R. Marciniak (red.), *Język polski u progu XXI wieku. Studencka międzynarodowa konferencja naukowa, Łódź, 10–11 maja 2005*, Łódź, s. 115–123.
- PACŁAWSKA E., 2009, *Metafory mówienia a sposób jego konceptualizacji*, [w:] B. Milewska, S. Rzedzicka (red.), *Wokół słów i znaczeń. Z zagadnień leksykalno-semantycznych. Materiały trzeciej konferencji językoznawczej poświęconej pamięci profesora Bogusława Krei*, Gdańsk, s. 35–42.
- PACŁAWSKA E., 2010, *Opozycja mówić–milczeć w języku polskim*, [w:] B. Płonka-Syroka, K. Marchel (red.), *Cisza i milczenie. Społeczno-kulturowe mechanizmy kreowania emocji*, Wrocław, s. 33–38.
- PAJDZIŃSKA A., 2006, *Nazwy mówienia w języku polskim*, [w:] eadem, *Studia frazeologiczne*, „Kompendium Frazeologa”, t. 3, Łask, s. 114–128.
- PRZYMUSZAŁA L., 2011, „Łate na late bić, a gorzółke pić!” *Śląska leksyka i frazeologia bachiczna*, [w:] K. Łeńska-Bąk, M. Sztandara (red.), *O rozkoszach wszelakich... Od przyjemności do ekstazy w kontekstach kultury*, Opole, s. 155–176.
- PRZYMUSZAŁA L., 2012, *O marasie i roztomajtych marasiarzach w gwarach śląskich. Studium językoznawcze*, [w:] M. Sztandara (red.), *Brud. Idee – dylematy – sprawy*, Opole, s. 269–286.
- PRZYMUSZAŁA L., 2015, *Śląski etos pracy a jego obraz w języku*, [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Wartości w języku i kulturze*, Lublin, s. 245–260.
- SFŚŁ: L. Przymuszała, *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole 2013.
- SGŚ: B. Wyderka (red.), *Słownik gwar śląskich*, t. I–XVI, Opole 2000–2017.
- SŁCIESZ: J. Wronicz (red.), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, wyd. 2 popr. i poszerz., Ustroń 2010.
- SŁGŚŁ: B. Cząstka-Szymon, J. Ludwig, H. Synowiec, *Mały słownik gwary Górnego Śląska*, wyd. 2 poszerz. i popr. przez B. Cząstkę-Szymon, Katowice 2000.
- WASZCZENIUK R., 2012, „Brechać, machlować, kminić”..., czyli o kłamaniu w gwarach, [w:] H. Sędziak, D. Czyż (red.), *Polszczyzna regionalna*, cz. 7, Ostrołęka, s. 325–339.
- WIERZBICKA A., 1979, *Walencja czasowników o znaczeniu ‘mówić’*, „Prace Filologiczne” XXIX, s. 41–48.

Kłapać na pyszczyku. Silesian Lexis and Phraseology Referring to Speaking

Summary

The article discusses selected lexical units found in the dialects of Silesia, which refer to the act of speaking. It examines more than 190 tokens and collocations whose common denominator is the meaning of ‘speaking’. Analyzed are units referring to the content of the expression (with the main semantic component ‘to talk nonsense’), as well as those referring to physical aspects of the act of speaking, such as the clarity and accuracy of articulation (‘to speak indistinctly’, ‘to stutter’), the pace of speaking (‘to speak fast’, ‘to speak slowly’), also the tone, pitch, and intensity of the voice (‘to speak softly’, ‘to say shrilly’). An analysis of the collected material shows that these units form a semantically very heterogeneous group, and tokens and idioms which belong to it are characterized by a significant degree of semantic complexity. The article touches also the question of motivation and evaluation which is presented in the text of lexical units.